

Ռ. Ա. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ԵՂՀ հնագիտության և ազգագրության

ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

XIX դարի առաջին կեսին ազգագրական մեծ աշխատանք է կատարել Խ. Աբովյանը (1809-1848 թթ.): Ճակատագրի բերումով, դժբախտաբար, վերջինիս ազգագրական ժառանգությունը մինչև XX դարի կեսերը մնացել է անտիպ: Այն մեր օրերում ունի գիտական կարևոր նշանակություն: Դրանք Աբովյանի թե՛ բուն ազգագրական ու բանագիտական գործերն են, որ նա գրել է հատուկ նպատակադրումով, թե՛ այն ազգագրական նյութը, որը նա օգտագործել է իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Խ. Աբովյանի կյանքում ազգագրությամբ զբաղվելը պայմանավորված էր նախ՝ նրա Դորպատյան ուսումնառությամբ, երբ շփվեց ռուսական և եվրոպական ազգագրական գիտության հետ, իսկ մյուս խթանը՝ Պարրոտի և նրա խմբում ընդգրկված եվրոպական այլ գիտնականների այցն էր Արևելյան Հայաստան՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու նպատակով: Պարրոտի հորդորանքով և խնդրանքով Աբովյանը սկսեց զբաղվել ազգագրությամբ, ընդ որում՝ նրա բոլոր ազգագրական գործերը գրվել են գերմաներեն և շուրջ մեկ դար մնացել չհրատարակված: Այս պատճառով Խ. Աբովյանի ազգագրական ժառանգությունը մնացել էր անհայտ: Միայն 1940-1950-ական թվականներին, երբ ձեռնարկվեց Աբովյանի երկերի 10 հատորյակի հրատարակումը, ազգագրական աշխատություններն առաջին անգամ թարգմանվեցին հայերեն և հրատարակվեցին:

Աբովյանի ցանկացած գործ ազգագրական անսպառ նյութ է պարունակում: Նշենք, որ, բացի գեղարվեստական արձակից ու չափածո ստեղծագործություններից, Խ. Աբովյանը զբաղվել է զուտ ազգագրական հետազոտություններով՝ անդրադառնալով ազգագրական տարաբնույթ խնդիրների:

Խ. Աբովյանի արժեքավոր գործերից մեկը 1840-ին գրած «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» ընդարձակ հոդվածն է: Այստեղ գրողը մանրամասնորեն նկարագրել է Թիֆլիս քաղաքի տոնավաճառներն ու շուկաները, առևտուրը, ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների տեսականին, հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձրել թիֆլիսահայոց կենցաղին, քաղաքային տարազի եվրոպականացման գործընթացին, երաժշտությանը: Ներկայացրել է Թիֆլիսի վերակառուցումը, շենքերը, շինարարության մեջ եվրոպական ոճի կիրառումը, իջևանատները, հյուրանոցները, կահույքի տեսակները ևն:

Աբովյանը նշել է, որ բավականին զարգացած էին արհեստները, մասնավորապես ատաղձագործությունը, դերձակությունը և ժամագործությունը, որոնց մեջ առանձնակի ներդրում ունեին գերմանացիները: Նա հանգամանորեն անդրադարձել է Թիֆլիսում ընդունված հյուրասիրության կանոններին, խնջույքը վարելու ձևերին, կերակուրներին ու մատուցման եղանակներին, Ներսիսյան դպրոցի ակումբին ու սեղանախա-

ղերին, կրկեսային խաղերին են: Գրողը մատնանշել է բարքերի անկումը Թիֆլիսում, բամբասասիրությունը կենցաղում, աղջկա ծնունդով վշտանալու սոցիալական պատճառները (մեծ չափի օժիտը) են: Այս համապատկերում Աբովյանը անդրադարձել է ամուսնության սովորություններին: Ըստ այդմ՝ հայ աղջիկը կարող է ամուսնանալ 14 տարեկանից. փեսացուի ով լինելը կարևոր չէր, միայն թե հոգսից ազատվեին: «Ակնարկ»-ում ներկայացված ամուսնության կազմակերպման մի քանի սովորություններից էին՝ օրորոցախազը, միայն հոր կամքով տղա և աղջիկ ամուսնացնելը, ընտրության համար առավելությունը ոչ այնքան գեղեցկությանը, որքան աշխատունակությանը տալը, կանանց և տղամարդկանց կողմից միջնորդությունների դիմելը, միջնորդների և աղջկա ծնողների միջև երկար ու բարակ խոսակցությունները՝ որպես մենախոսություն ու երկխոսություն, որոնք Աբովյանը բնորոշել է իբրև հայկական ճարտասանության ձևեր:

Գրողը անդրադարձել է օժիտ-գլխագին երևույթներին՝ ընդունելով գլխագնի գոյությունը հայ իրականության մեջ և չկարողանալով էական տարբերություն գտնել այս երկուսի միջև: Մեր ուսումնասիրություններում մերժվում է գլխագնի գոյությունը հայ իրականության մեջ¹: Այն հանգամանքը, որ հայ ընտանիքներում աղջկա ծնունդը այնպիսի ոգևորություն առաջ չի բերել, ինչպես տղայինը, ինքնին մերժում է գլխագնի գոյությունը մեզանում: Բնչ վերաբերում է օժիտին, ապա այն եղել է նոր կազմավորվող ընտանիքի հիմքը ապահովող գործոնը: Խ. Աբովյանը անդրադարձել է նաև **սարնեզին** կամ **սարմիային**. դա այն գումարն էր, որը հարսը ձեռք էր բերում նշանդրեքից մինչև ամուսնություն ընկած փուլում՝ տարբեր առիթներով ստանալով դրամական նվեր և զարդեղեն: Սարմիան պատկանելու էր հարսին, ոչ ոք այն տնօրինելու իրավունք չուներ, բացի հարսից: Աբովյանը անդրադարձել է նաև **նարտոին**, որ ամուսնական գույգերը կրելու էին պարանոցին մինչև առագաստ մտնելը, դրա կրոնամոգական դերին:

Ծիսակատարությունները ներկայացնելուց հետո հեղինակը նկարագրել է հարսանեկան տոնահանդեսը, որի մեջ կարևոր են դիտվել փեսայի ընկերների մասնակցությունը հարսանիքին և **խնամապագի** սովորության մի տարբերակը՝ փեսայի բացարձակ լուռ մնալը և նրա ընկերների սուր կատակները, որ պատանեկան ընկերակցությունների հնամենի սովորություններից էին պահպանվել: Աբովյանը կարևոր տեղ է հատկացրել փեսայի աներոջ և հարսանիքի քավորի այլաբանական գրույցներին: Այնուհետև դիտարկումներ կան ընտանեկան հարաբերությունների և աղջկա ու կնոջ իրավագուրկ վիճակի վերաբերյալ²:

«Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածում, ելնելով իր հայրական տան օրինակից, նա հայ ազգագրության մեջ առաջին անգամ հետազոտման նյութ է դարձրել հայոց բնակելի տան ու նրա օժանդակ կառույցների ազգագրական ուսումնասիրությունը:

Նշյալ հոդվածում Աբովյանը անդրադարձել է շինականների ընտանեկան հարաբերություններին և ամուսնության հարցերին, ուր առանձնակի ուշադրության են արժանացել չխոսկանության և դրան առնչվող ավելորդ սովորությունները, սեփական

¹ Տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը, Երևան, 2004, էջ 136-142:

² Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, 10 հատորով, հատոր 8, Երևան, 1958, էջ 154-190 (այսուհետև՝ Խ. Աբովյան, Երկեր):

նության ժառանգման իրավահարաբերությունները, ծնողների և զավակների փոխհարաբերությունները, ավագության կարգի պահպանվածությունը, նահապետի և նրան փոխարինող ավագ որդու իրավունքները, որից երևում է, որ այրիացած մայրը **մեծ նաև** կոչումը հանձնում էր նահապետ կարգված որդու կնոջը, իսկ ինքը անվանվում էր **փոքր նաև**: Գրողը հավաստում է, որ գերդաստանում, առանց բացառության, բոլոր երեխաները քույրեր ու եղբայրներ էին համարվում: Այնուհետև ներկայացվում են կենցաղավարության ձևերը թոնրատանը և այգիներում, ինչպես նաև հյուրեր ընդունելու, նրանց առանձին սենյակներում հյուրասիրելու կարգը են:

Աբովյանն ուշադրություն է դարձրել կանանց ու տղամարդկանց ժամանցները կազմակերպելու եղանակներին: Ըստ այդմ՝ գյուղական համայնքները 19-րդ դ. սկզբներին պահպանում էին սեռահասակային խմբեր կազմելու սովորությունները: Նա գրում է. «Գյուղի ինչպես մեծերը, այնպես էլ կանայք ու երիտասարդները տարբեր խմբեր են կազմում: Նրանք մեկ այստեղ են, մեկ այնտեղ. մերթ ձորում, մերթ իրենց այգում, տներում, կտուրների վրա և քիչ, աննշան ուտելիքներով՝ մեծ մասամբ միրգ ու գինի, հաճելի ժամանակ են անցկացնում: Միայն առաջինները, որպես ընտանիքի հայրեր, իրավունք ունեն այդ բոլորը հրապարակորեն և հնարավորին չափ հանդիսավոր ձևով կատարել, որին այնուհետև մասնակցում են նաև տան մյուս անդամները՝ առանց տարիքի և սեռի խտրության: Նրանք երգերով ու զվարճություններով և մի փոքր ճաշով հաճախ ամբողջ գիշերներ են անցկացնում»³:

«Կանայք իրենց խնջույքներն անում են մրգի մառաններում, հաճախ հենց գինու կարասի մոտ: Դրանց մեծ մասամբ ներկա են լինում նաև իրենց երեխաները»⁴:

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է ժողովրդական ու կրոնական տոները և ուխտագնացություններին, հարսանեկան ու այլ տոնահանդեսներին երիտասարդների լուսկյաց ընտրությունների ձևերը են:

Հակառակ թիֆլիսահայոց՝ Աբովյանի հայրենի համայնքներում աղջիկ ունենալը բարեբախտություն էր համարվում, որովհետև փեսա չունենալը տխուր երևույթ էր դիտվում:

Նշված հոդվածի մեջ առանձին տեղ է հատկացված Քանաքեռի բնակիչների շենքերի տեսակներին, որոնք ներկայացված են տնային գույքի ու կահույքի պարագաների բազմազանությամբ:

Ըստ այդմ՝ գրողի օրոք բնակության, մթերքների և անասունների համար կառուցվում էին 3-4 բաժնով շենքեր, որոնք մեծ մասամբ պարսպապատվում էին⁵: Թոնրատունն ամենաբարձր բաժինն էր. այն գտնվում էր շենքերի համալիրի կենտրոնում: Ելնմուտը կատարվում էր մի դռնից: Լինում էին նաև օժանդակ շենքեր, որոնք չեն նկարագրվել: Տան լուսավորությունն ապահովվում էր երդիկից: Թոնրատունն ունենում էր պատուհաններ, որտեղ իրեր էին պահվում:

Գրողը լուսամուտավոր սենյակը հյուրասենյակ է համարել, որի ծագման մասին ոչինչ չի ասել: Լուսամուտները ապակու փոխարեն թղթապատվում էին: Այս հյուրասենյակն ունենում էր օջախ և պատուհաններ: Մրա գաջասվաղը հարուստ ընտանիքներում նախշազարդվում էր: Թոնրատունը մյուս բաժանմունքների հետ կապող դռներ չէր ունենում: Մառանը սառն էր պահվում, որպեսզի բնամթերքները լավ պահ-

³ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 10, Երևան, 1961, էջ 88:

⁴ Անդ, էջ 89:

⁵ Տե՛ս անդ, էջ 59-96:

պանվեն: Այստեղ երբեմն տեղի էր ունենում հյուրասիրություն, որպեսզի հրավիրյալը ազատ զգալով օգտվեր մրգերից: Աբովյանի հայրը հենց այսպես է հյուրասիրել Ֆրիդրիխ Պարրոտին:

«Գյուղական տների կառուցվածքը» հոդվածը, որ գրվել է գերմաներեն, Պ. Հակոբյանի կարծիքով, ընդարձակ աշխատություն է եղել. դրանից կորել են բազմաթիվ ազգագրական նկարագրություններ, որոնք Աբովյանը հանձնած է եղել Հաքստհաուզենին⁶:

Խ. Աբովյանը ազգագրական ուշագրավ տեղեկություններ ունի իր հիշատակարանում և դորպատյան օրագրերում: Հիշատակարանում արժարժված հարցերն են. պարսկական տարազ կրող հայ իշխանի կենցաղավարությունը, հյուրասիրության կարգը, Աբովյան գերդաստանի ավանդական ուխտագնացությունները Ս. Էջմիածին, նրանց և կաթողիկոսի կապերը, նվիրատվությունները վանքին, Աբովյանների այգուց օտարների օգտվելու հանգամանքները, կաթողիկոսական հանդերձավորման նկարագրությունը, հայրապետական ընդունելությունների կարգը, միաբանների ճաշկերույթը, քանաքեռցիների տարազների մասնակի նկարագիրը, պարսիկ դերվիշի և քրդերի կրոնական հայացքները ևն:

Դորպատյան օրագրերը գրվել են 1830-ական թթ.: Գրողի ուսանողական կյանքից և իր ուսուցիչների հետ ունեցած հարաբերություններից գատ ներկայացված են Գերմանիայի մտավորականների ընտանեկան կենցաղը և քաղաքային կյանքը: Աբովյանը, տարիներ շարունակ պարբերաբար այցելելով իր ուսուցիչների տները, ծանոթացել է նրանց կենցաղին, նիստուկացին ու նկարագրել դրանք անմիջական տպավորություններով: Այդ ընդարձակ օրագրի մեջ տեղ են գտել ամուսնության, հարսանիքի ու խնջույքների, ծննդյան տարելիցներին նվիրված կերուխումի, կնոջ և տղամարդու պատշաճ փոխհարաբերությունների, երեխաների դաստիարակության, առատաձեռն հյուրասիրությունների, հուղարկավորության ծեսերի ու սովորությունների, տոների և բազմաթիվ այլ երևույթների նկարագրություններ: Աբովյանը գրառել է նաև իր ճանապարհորդական տպավորությունները: Օրագրում տեղ են գտել եվրոպական ճաշատեսակների և մատուցման ձևերի, քաղաքային տարազների, շենքերի, փոխադրամիջոցների, ժողովրդի զբաղմունքների բնութագրերը ևն:

«Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտություն» հոդվածում⁷ Աբովյանը մեզանում առաջին անգամ քննարկեց հոգևոր և ժողովրդական երաժշտության խնդիրները՝ իրավացիորեն նկատելով, որ դրանք ոչ միայն չեն հակասում իրար, այլև նույն ժողովրդական ստեղծագործությունն են. պարզապես հոգևոր երաժշտությունը հարմարեցված է եկեղեցական ծեսերին ու արարողություններին: Հետագայում Խ. Աբովյանի այս թեզը զարգացրեցին Կարա-Մուրզան և հատկապես Կոմիտասը:

Գրողը համառոտ նկարագրել է ռուսական իջևանատները: 1840-ին դրանք ունեցել են հետևյալ պատկերը. երկթեք կտուրներով շենքերը հենվում էին սյուների վրա: Դրանցից յուրաքանչյուրը միանգամից ընդունում էր 50-60 սայլ՝ բեռներով ու ձիերով հանդերձ: Կային նաև երկհարկանի իջևանատներ: Հանգամանորեն նկարագրվել է իջևանատների նիստուկացը, հյուրեր ընդունելու և ճանապարհելու եղանակները, իջևանատների բարքերը, փոխհարաբերությունները, որոնցով հստակ պատկերացում է տրվում XIX դարի առաջին կեսի ռուսական իջևանատների մասին: Այսպես՝ անկո-

⁶ Տե՛ս անդ, էջ 404:

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 105-113:

դին չէին հրամցնում, քնում էին որմնաթախտերին, աթոռներ հազվադեպ էին գտնվում: Ռուսական վառարանի կտուրը ընտանիքի քնելատեղն էր: Իջևանատան տնտեսությունը կանայք էին վարում: Իջևանատունը հյուրերին մատուցում էր կերակուրներ և թեյ: Ուտելու բոլոր ամանները փայտից էին: Մարդիկ ուտում էին ամանից՝ ձեռքով կամ գդալով: Ուտելու պահին ներս մտնողը պետք է արտասաներ՝ «աղ ու հաց», իսկ թեյի ժամանակ՝ «թեյ ու ջուր»: Լուսավորելու միջոցը կեչու փայտն էր, որի բարակ ձողիկները վառում էին աշտանակի մեջ⁸:

Խ. Աբովյանի «Քրդեր և եզդիներ» աշխատության «Քրդերը» հատվածը ներկայացնում է այդ ժողովրդի կյանքը, սովորույթները, կրոնը, զբաղմունքները: Անասնապահությունը նկարագրելիս հեղինակը նշել է, թե քրդերի հոտը ձմռանը հայերն էին պահում: Արևելահայաստանում այդ ձրիակերությանը վերջ տրվեց պետության միջամտությամբ: Քրդերի նստակեցությունն Արևմտահայաստանում, հեղինակի հաղորդմամբ, սկսվել է XIX դ. սկզբին:

Աբովյանը նկարագրել է քրդերի առևանգմամբ ամուսնության սովորությունը, ժողովրդի բարքերը նա: Իսկ «Եզդիներ» բաժնում ներկայացրել է այդ ժողովրդի կենցաղը և կրոնը, որ խառնուրդ է քրիստոնեության, մահմեդականության ու երբայական հավատալիքների: Նա նշում է, որ եզդիների պատկերացմամբ՝ գողությունը մեղք չէ, որովհետև ծագում է Քրիստոսի՝ մի մեխ գողանալու պատմությունից, որ եզդիներն են կատարել⁹:

Խ. Աբովյանը առաջին անգամ հետազոտման նյութ դարձրեց քրդերի և եզդիների կենցաղի մի շարք ոլորտների ուսումնասիրությունները: Քաջ տիրապետելով քրդերենին և բավիցս հյուրընկալվելով քրդերի ցեղային առաջնորդների վրաններում՝ նա առատորեն գրառեց ազգագրական ու բանահյուսական նյութեր: Գրողն անդրադարձավ արյան վրեժի սովորույթին, որը չափազանց կայուն պահպանվել էր քրդերի ու եզդիների մեջ XIX դարի առաջին կեսին: Արյան վրեժի սովորույթը իր արմատներով աղերսվում է հանգուցյալների պաշտամունքի հետ, սերում է խոր հնադարից: Խ. Աբովյանը ուսումնասիրեց քրդերի բանահյուսական ժանրերը, երգերը՝ նկատելով, որ դրանց հիմքում ընկած է քրդերի առօրյա կենցաղը: Նրա կարծիքով, յուրաքանչյուր քրդուհի ի ծնե ստեղծագործող է և երաժիշտ: Նա մանրամասնորեն քննարկեց քրդերի և եզդիների մեջ պահպանված տոհմատիրական շրջանի սովորությունները, որոնցից էր կնոջը, հատկապես մեծ մորը հատկացվող տեղն ու դերը, ինչն արմատներով աղերսվում է մայրիշխանության հետ: Աբովյանը փաստորեն վեր հանեց այդ ժողովուրդների ազգագրական ու բանահյուսական նկարագիրը: Նրա հրապարակումները մեծ հետաքրքրություն առաջացրին քրդերի ու եզդիների հանդեպ Եվրոպայում, որով այսօր իրավամբ Աբովյանը համարվում է այդ ժողովուրդների ազգագրության ու բանահյուսության հիմնադիրը:

Խ. Աբովյանի ազգագրական ժառանգության զգալի մասը ցրված է նրա գեղարվեստական երկերում: Այդ տեսակետից առանձին ուշադրության է արժանի «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը» պատմվածքը: Այստեղ մանրամասնորեն ներկայացված են հուղարկավորությունը, սգալու ձևերը, սգո հագուստները, ինքնախարազանման, կոծելու, երեսին հող քսելու, բացականչություններ անելու սովորությունները նա: Կարելի

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 323-324:

⁹ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 8, էջ 243-278:

է ասել, որ պատմվածքը ազգագրական ամբողջական մի թեմա ընդգրկող գործ է¹⁰:

Հեղինակի գեղարվեստական արձակի մեջ առհասարակ տեղ են գտել հայ ժողովրդի զբաղմունքների՝ երկրագործության, այգեգործության, բերքահավաքի ու կալսելու, անասնապահության, որսորդության վերաբերյալ նկարագրություններ: Կենցաղից ներկայացված են բնակարանները, զգեստը, զարդերը, ասեղնագործությունն ու կահույքը, փոխադրամիջոցների տեսակները, զենքերը, երաժշտական գործիքները, կերակուրները ևն: «Վերք»-ում և այլուր հեղինակն առանձին ուշադրություն է դարձրել ժողովրդի մարզական խաղերին, մասնավորապես ձիով մականախաղերին, գնդակախաղերին: Ժողովրդական տոները նույնպես եղել են Աբովյանի ուշադրության կենտրոնում. լուրջ գործ է Ծաղկավանքում Վարդավառի պատկերումը: Հոգևոր մշակույթի առումով նա նյութեր ունի կենդանիների, հողի, ջրի, քարի, արևի, չար ու բարի ոգիների, վիշապների, քաջքերի պաշտամունքների վերաբերյալ:

Ինչպես Բժշկյանը, Խ. Աբովյանն էլ հայ ընթերցողին ծանոթացնելու նպատակով նկարագրել է տարբեր երկրների սովորույթները, որոնք քաղել է իր ժամանակի տպագիր գրականությունից: Դրանք գրույցներ են, որ ներկայացնում են հռոմեացիների, հույների, անգլիացիների, ավստրիացիների, ռուսների, հնդիկների և այլ ժողովուրդների հնագույն ու միջնադարյան պետական վերնախավերի և առանձին անձանց ցոփ բարքերը, շվայտությունները, կերուխումի համար հատկացվող վիթխարի ծախսերը, կաշառակերության ձևերը, խրախճանքներին հագուրդ տալու համար կազմակերպվող մարզական մրցապայքարի ձևերը, սադիստական սովորությունները, աշխարհահեռակ ժլատների կյանքն ու կենցաղը, խաղամոլությունը, ընտանեկան բարքերը ևն:

Այս բոլորից պարզ երևում է, որ Խ. Աբովյանը հայ և օտար ժողովուրդների ազգագրությամբ զբաղվել է եվրոպական տիպի գիտնականի մակարդակով ու բարեխոհությամբ: Նա այդ գրառումները կատարել է Հաքստհաուզենի, Պարբոտի, Վագների և այլոց խնդրանքով ու խորհրդով, ինչը հետո դարձել է գրողի զբաղմունքներից մեկը: Վարժվելով բանահավաքի ծանր գործին՝ Աբովյանն ի վերջո հանգել է այն հետևությանը, որ, ճանաչելով իր ժողովրդի կենցաղը, պետք է անդրադառնալ նրա վերափոխմանն ու քաղաքակրթմանը: Այդ բանի առհավատչյան «Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին» դիմում-գրությունն է, որը գրել էր Մոսկվայում 1836-ին՝ ռուսական կառավարությանը ներկայացնելու համար: Դա ինքնին մի ծրագիր էր՝ Արևելահայաստանը տնտեսական ու մշակութային առումներով ոտքի հանելու, արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը առաջադիմական հիմքերի վրա դնելու, նոր մասնագետներ պատրաստելու, ինստիտուտ հիմնելու համար ևն: Ըստ այդմ՝ նա համառոտ նկարագրել է գյուղատնտեսության ճյուղերն ու տեխնիկայի հետամնացությունը: Նա բառացիորեն գրում է. «Էլ ինչո՞ւ զարմանալ, երբ 30-40 ընտանիքից բաղկացած մի գյուղ ի վիճակի է ամենաշատը միայն 5-6 գութան պահել և դաշտ ուղարկել, և սրանք իրենց հերթին այնքան վատորակ են, որ հարկավոր է լինում ամենաքիչը 10-12 եզ լծել և 5-6 բանվոր (հոտաղ - Ռ. Ն.) բանեցնել, և որովհետև ո՛չ լծկան անասունները, ո՛չ էլ օրավարձը էժան չեն, ապա, կարծում եմ, պարզ է, թե որտեղից է առաջանում այդ չքավորությունը և որտեղից՝ հաճախակի սովը»¹¹:

¹⁰ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 4, էջ 40-46:

¹¹ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 8, էջ 82-95:

Այնուհետև գրողը նկարագրում է վարուցանքի ժամանակ անհրաժեշտաբար կազմակերպվող կոլեկտիվ աշխատանքը. «Հարկավոր է, որ 6-8 ընտանիքներ միանան միմյանց հետ,- որոնցից մեկը հաճախ կարող է տրամադրել իր միակ բանվորին, իսկ մյուսն՝ իր միակ եզը,- մի լրիվ գութան սարքելու համար: Եվ այսպիսով, մշակում են նրանք իրենց դաշտերը հերթով, որոշ աշխատանքային օրերի: Ով ավելի շատ մարդ կամ անասուն կտրամադրի, նա էլ ավելի մեծ բաժին կստանա բերքից, այնպես որ, եթե մեկին բաժին է հասնում 10 գութանային աշխատանքային օր, ապա նա առաջին կարգի երկրագործ է համարվում: Շատ չքավորներ պետք է բավականանան երկու երեք աշխատանքային օրով և ուրիշ միջոցով իրենց գլխի ճարը տեսնեն»¹²:

Այնուհետև գրողը մանրամասնորեն նկարագրում է շատ ավելի վատ և խղճուկ տեխնիկական միջոցները, շեշտում ծանրաշարժ սայլի օգտագործման աննպատակահարմարությունը, որից գյուղը ունենում էր ամենաշատը 4-5 հատ: Նա ցավով նկատում է, որ շարունակվում է նահապետական եղանակով կալսումը, իսկ գյուղացիները գաղափար անգամ չունեն կալսիչ ու քամհար մեքենաների մասին, որի պատճառով հացահատիկի բերքահավաքն ու գտումը ընթանում են կորուստներով ու շատ երկար¹³:

Գրողը կարևորում է ոչ միայն իրենց դարն ապրած գյուղատնտեսական գործիքներն ու վարման եղանակները առաջնակարգ տեխնիկայով ու մեթոդներով փոխարինելու անհրաժեշտությունը, այլև առաջարկում է գիտականորեն ուսումնասիրել տարբեր հողատեսքերի հատկությունները և ըստ այդմ որոշել, թե դրանց վրա ինչ մշակաբույսեր է նպատակահարմար աճեցնել: Նա կարծիք է հայտնում, որ Հայաստանում կարելի է խրախուսել մետաքսի, բամբակի, կանեփի, կտավատի, ծխախոտի, բուսական ներկերի արտադրությունները¹⁴:

¹² Անդ, էջ 86-87:

¹³ Տե՛ս անդ, էջ 87:

¹⁴ Տե՛ս անդ, էջ 90-91: